

Оксана Господаренко

ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ЗОЛОТОЇ ОРДИ ТА ІТАЛІЙСЬКИХ МОРСЬКИХ РЕСПУБЛІК (спроба системного аналізу)

XIII–XIV ст. стали переламним моментом в економічному розвитку як Заходу, так і Сходу. На Заході відбулося зміщення економічного центру в бік італійських міст, особливо Генуї та Венеції, “які в ім’я своїх пристрастей та своїх інтересів будуть сперечатися за скіпетр”. Середземномор’я, де панували ці республіки, “залишалось найбільш активною зоною та центром найприбутковішої міжнародної торгівлі”¹.

На Сході ж створення імперії Чингізхана та монгольські завоювання XIII ст. привели до зміни міжнародних торговельних шляхів. Тепер торговельні зв’язки з’єднували східну і південно-східну Європу та Чорне море з Передньою Азією, Візантією і Середземномор’ям. Монголи замкнули ланцюг міжнародної торгівлі сухопутними та морськими шляхами в єдиний комплекс. Вперше всі великі регіональні ядра (Європа, ісламський світ, Індія, Китай, Золота Орда) виявилися об’єднаними в першу “світ-систему”. У степу виникли міста – центри політичної влади, транзитної торгівлі, багатонаціональної культури та ідеології (Каракорум, Сарай-Багу, Сарай-Берке)².

Перше чітке визначення “світ-економіці” було дане Фернаном Броделем. Він розглядає останню як “економічно самостійний терен планети, здатний загалом бути самодостатнім, такий, якому його внутрішні зв’язки й обміни надають певної органічної єдності”. Інтегруючим чинником для світ-економік виступає не єдиний політичний центр, а спільний внутрішній ринок. Світ-економіки існують над політичними, культурними і релігійними кордонами і характеризуються трьома ознаками:

- вони займають визначений географічний простір, кордони якого можуть коливатися;
- у них завжди наявні один або декілька полюсів, центрів тяжіння або економічні столиці;

¹ Ф. Бродель, *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII вв.*, в 3-х т., т. 3, *Время мира*, Москва 1992, с. 113–114.

² Н.Н. Крадин, *Кочевники, мир-система и социальная эволюция, Альтернативные пути к цивилизации*, Москва 2000, с. 327.

– навколо цих центрів утворюються концентричні зони: навколо центру (чи ядра) розташовуються області “серединної зони” напівпериферійного типу, далі ближня і далека периферія і, нарешті, зовнішній простір³.

Найбільш поширена версія світ-системного аналізу розроблена Імануелем Уоллерстайном. Розвиваючи концепцію Ф. Броделя, він пропонує ширше поняття “світ-системи”, в якому “світ-економіка” є лише одним варіантом, поряд із “світом-імперією”. Світ-економіка являє собою систему суспільств, пов’язаних тісними економічними зв’язками, але не об’єднані в політичне утворення.

Світ-імперії включають дві і більше етнічні нації з різними культурними традиціями, пов’язані примусовим присвоєнням додаткового продукту (обов’язком сплачувати данину) і перерозподілом останнього на користь правлячого класу в політичних цілях. Або, за визначенням самого І. Уоллерстайна, це тип історичних систем, організованих як широкі централізовані політичні структури, що поєднують данницько-перерозподільними відносинами соціально і культурно різномірні провінції. Головною ознакою світ-імперії є територіальна обмеженість основних економічних зв’язків кордонами держав. Зміни у світ-імперіях відбуваються за схемою циклічного розширення і стискання, як просторового, так і часового. А стійкість останніх залежить від ефективності виконання в їх рамках таких ключових функцій:

- територіальна, переважно військова, експансія з метою захоплення нових данницьких провінцій, територій зі стратегічними ресурсами, багатими торговельними шляхами тощо, утримання захоплених провінцій від посягань держав-конкурентів;
- регулярний збір данини з провінцій;
- симбіоз із внутрішніми та зовнішніми комерційними структурами і мережами (торговельні шляхи і міста) у сферах, де неможливий або вкрай ускладнений централізований перерозподіл, “обмін” безпеки торгівлі на доходи в скарбницю від мита і податків та інші⁴.

Найсуттєвішими відмінностями між світ-імперіями та світ-економіками є такі:

- світ-імперія має тільки одне ядро; у світ-економіці ядром може виступати як одна держава, так і декілька;

³ А.А. Фисун, *Мир-системный анализ как теория геоисторических изменений*, Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна “Світ-системна теорія і сучасні глобальні трансформації (філософія, політологія, соціологія)”, № 487 (X. 2000) 34–51, [Електронний ресурс], режим доступу: <http://abuss.narod.ru/Biblio/fisun.htm>

⁴ Є. Ніколаєв, *Світ-системний аналіз І. Уоллерстайна як сучасний методологічний підхід до аналізу розвитку світового господарства*, Людина і політика 6 (2002) 124.

- світ-імперія завжди обмежується кордонами тільки однієї цивілізації. Світ-економіка здатна охоплювати декілька цивілізацій;
- інтегруючим чинником у світ-імперії є примус, політична та військова сила. Світ-економіки формуються добровільно, виходячи із економічної доцільності розвитку міждержавного обміну товарами та послугами;
- якщо для існування світ-імперії вирішальне значення має наявність сильного у політичному, економічному, військовому аспектах ядра (центру), то, говорячи про світ-економіку, наявність розвинених держав центру лише констатується. Акцент робиться на стійкість економічних зв'язків у системі.

Як бачимо з характеристики І. Уолерстайна, Золота Орда виконує всі функції, “покладені” на “світ-імперію”. Тоді як і Венеція, і Генуя являли собою “світ-економіку”.

Створений у Золотій Орді порядок максимально сприяв торгівлі. Торговельні шляхи були безпечними, добре організованими, дешевими, митні збори доволі низькими і коливалися від 3% до 5% в залежності від ситуації. До 70-х років XIV ст. монгольські закони (*Рах Mongolica*) гарантували відкритість і безпеку торгових шляхів на Схід⁵.

У розвиткові торгівлі Золотої Орди маємо відзначити важливий з нашої точки зору момент, це безперечний, повний чи опосередкований, контроль над сухопутними торговельними шляхами, які з'єднували Схід і Захід.

Морські шляхи не відігравали суттєвої ролі у зовнішній торгівлі Золотої Орди. У морській торгівлі важливими центрами були Азак (Тана), причорноморські міста. Ключову роль у розвиткові торгівлі в цих центрах відігравали італійські (генуезькі) купці⁶.

Виділимо три регіони взаємодії золотоординців та італійських купців:

- Приазов'я (Тана, Воспоро),
- Крим (Кафа, Солдайя),
- Північно-Західне Причорномор'я (Монкастро, Кілія, Лікостомо).

Тана в Приазов'ї була кінцевим пунктом торгівлі Золотої Орди. Питання про час виникнення генуезької та венеційської колонії в Тані детально проаналізовано С. Карповим. До 1304 р. в Тані повністю завершилося

⁵ Х. Гёкеньян, *Западные сообщения по истории Золотой Орды и Поволжья 1223–1556*, Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды): От Калки до Астрахани (1223–1556), Казань 2002, с. 97.

⁶ А.Г. Еманов, *Развитие торговых связей Кафы в XIII–XV веках*, Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв., Ростов на-Дону 1989, с. 17–24; Э. Калан, *Золотая Орда (Улус Джучи) и страны Востока: торгово-экономические взаимоотношения во второй половине XIII–XIV вв.*, отв. ред. проф. Ф.Ш. Хузин, Казань 2012, с. 42.

формування генуезького консульського правління. Факторія сприймається як міська громада. Цьому мав передувати договір генуезців з ханом, але його текст чи прямих свідчень про нього досі не виявлено. Невідомо також, як криза у стосунках татар і генуезців 1307–1308 рр. (арешт генуезьких купців у Сараї та наступний похід Тохти на Кафу, який завершився виходом генуезців з міста) зачепила Тану. М. Балар вважав, що поїздки в Тану припинилися, і факторія відроджувалася з 1315 р.⁷

Поява венеційського консульства в Тані припадає на час між 1317 р. та 1325 р.⁸ У 1332 р. був підписаний договір Венеції з Узбекиком. Хан видав спеціальний ярлик, який дозволяв венеційцям торгувати у володіннях хана. Це стало можливим завдяки місії Андея Дзено та П'єтро Джустініано, що прибула до татар за два місяці до публікації ярлика. Азак, у якому була заснована венеційська факторія, залишався золотоординським містом, а його правителем був Мухаммед-ходжа ал-Хорезмі⁹.

Тана була важливим місцем відправлення на Схід, оскільки в ній завершувався морський шлях з європейських портів й відкривалися інші – на північ, до Москви; на схід, на Волгу, в Середню Азію, Китай; на південний схід, до Каспійського моря, в Персію та Індію. Тому саме Тана стала місцем запеклого протистояння між венеційцями і генуезцями. Хоча позиції останніх виглядають міцнішими, оскільки морський шлях з Тани проходив через Кафу і Солдайю.

У 1340 р. солхатський емір Тюлек-Тимур запропонував венеційцям для поселення Воспоро (суч. Керч) з портом і прилеглими територіями. Останні мали сплачувати до ханської скарбниці 3% мита з товарів. Воспоро мало відігравати роль головної бази в цьому районі, допоки не налагодиться морське сполучення з Таною¹⁰. Поруч з венеційською колонією Воспоро у цьому ж регіоні існувала й генуезька колонія Чіпріко (співвідноситься з суч. мисом Опук)¹¹.

⁷ С.П. Карпов, *Когда и как возникла Тана? (О происхождении итальянской фактории на византийской окраине)*, ВВ 57 (82) (1997) 15.

⁸ *Ibid.*, с. 16

⁹ Я. Пилипчук, *Крим в політиці Джучидів (кінець XIII – третя чверть XV ст.)*, Крим від античності до сьогодення. Історичні студії, К. 2014, с. 43.

¹⁰ *Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда “История торговли в средние века”*, Известия Таврической ученой архивной комиссии, Симферополь 1915, № 52, с. 102.

¹¹ О. Артеменко, *Італійська колонія Воспоро (XIII–XV ст.)*, Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології, редкол.: В.Д. Сидоренко (голова), В.І. Тимофієнко, О.В. Сіткарьова та ін., К. 2006, вип. 3, ч. 1. До 180-річчя Керченського музею старожитностей, с. 76.

Через десятиліття, яке пройшло після укладання договору з Узбекиком, венеційці спромоглися добитися від його наступника Джанібєка підтвердження своїх прав та привілеїв. За цей час вони не лише досягли успіху в торгівлі у гирлі Дону, а й змогли облаштувати поселення. Проте за зовнішнім благополуччям приховувалися глибокі протиріччя. Венеційські купці ухилялися від податків та мит, допускали й інші порушення договорів з Ордою. З іншого боку, місцеві татарські правителі вимагали від італійських купців обов'язкових подарунків, змушували продавати товари за нижчими цінами, на власний розсуд підвищували податки, вчиняли й інші зловживання. Фактором, який ускладнював італійсько-золотоординські стосунки, була конфронтація між венеційцями і генуезцями. Саме вказаними глибокими протиріччями, які склалися в Тані (а також у всьому Причорномор'ї) між Ордою та італійськими морськими республіками, і був викликаний конфлікт 1343 р.¹²

Отже, роль Тани для Венеції виключна, оскільки республіка св. Марка в чорноморському регіоні мала лише дві факторії – Тану і Трапезунд. Втрата першої практично означала неможливість здійснення навігації до Трапезунда.

Специфіка економічних зв'язків Тани обумовлювалась тим, що, з одного боку, вона було торговою факторією італійських купців, а, з іншого, – великим ремісничим центром Золотої Орди¹³.

Перші італійські торговельні поселення в Криму виникли ще до утвердження влади Золотої Орди у Північному Причорномор'ї. De-facto існування колоній було визнано ханами після утворення Золотої Орди, але формальне визнання відбулося пізніше.

Традиційно виникнення системи генуезьких колоній пов'язують з ім'ям хана Менгу-Тимура, який між 1266 і 1269 рр. через кримського намісника Уран-Тимура санкціонував їх визнання¹⁴. Це не означало, що Орда стала сюзереном колоній: за висловами М. Крамаровського, мова йшла лише про “латино-тюркську взаємодію”. Є всі підстави розглядати ординські преференції Республіці Св. Георгія як свідому торгіву політику Сарая¹⁵.

¹² С.П. Карпов, *Кризис Таны в 1343 г. в свете новых источников*, ВВ 55 (80), ч. 1 (1994) 122.

¹³ В.А. Ларенок, *Азак-Тана – некоторые аспекты торговых связей*, Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тезисы 6 научной конференции, Ростов-на-Дону 1992, с. 69.

¹⁴ *Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда...*, с. 77.

¹⁵ М.Г. Крамаровский, *Джучиды и Крым: XIII–XV вв.*, Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, вып. X, Симферополь 2003, с. 509.

Перші два етапи становлення джучидської влади в Криму – 40-і – кінець 90-х рр. XIII ст., про які говорить М. Крамаровський, фактично пов'язані зі інтегруванням краю у військово-адміністративну та господарську структуру Золотої Орди. Остаточним актом здобуття нової єдності влади щодо Криму стала каральна акція Токти проти Кафи. Правління Узбека і Джанібека ознаменувало хоч і незмінність лінії управління Кримом, проте зміни у стосунках з генуезцями. Конфлікт Джанібека з генуезькою Кафою в 1344 р. – це ланцюг у системному підході до торгових факторій латинян на території Золотої Орди¹⁶.

Кримські намісники в цей час отримують широкі права на внутрішню та міжнародну політику, самі вирішують питання війни та миру на підвладній їм території. Фактично можна говорити про те, що поки Кримський улус переживав процес інтеграції до Золотої Орди, її політика щодо італійців визначалася лояльністю. Зміцнення влади ханів Золотої Орди означало спробу уніфікувати їх владу над усіма колоніями та факторіями італійців на території Золотої Орди, а фактично встановити сюзеренітет, аналогічний до території Приазов'я. У Тані це викликало конфлікт і заборону торгівлі, у Кафі – протистояння.

Чергова спроба встановлення сюзеренітету Золотої Орди над генуезькими колоніями пов'язана з ім'ям Мамаю. У 1375 р. він відібрав у генуезців 18 поселень Судацької долини¹⁷. Але початок васалітету Кафи від ординських ханів варто датувати 1381 р., коли згадувані вище 18 поселень Судацької долини були повернені генуезцям Тохтамишем (переможцем Мамаю). Хан видав італійцям ярлик, що свідчить про їх підлегле щодо нього становище¹⁸.

За договором 1380 р., підписаним тодішнім намісником Солхата Яркасом та консулом Кафи Джіанноне дель Боско, Генуя здобула, поперше, Солдайю та 18 поселень її округи, по-друге, “Готію з її поселеннями і народом ... від Чембало до Солдайї...”.

У Статутах 1316 р. та 1449 р. містились норми регулювання стосунків між генуезцями й татарами. Окремими статтями заборонялися спільна торгівля з останніми, прийняття консулом подарунків від них. Причини таких заборон варто шукати у страху підпорядкування колонії татарам та можливість зіткнень, аналогічних зіткненням у Тані.

¹⁶М.Г. Крамаровский, *Джучиды и Крым...*, с. 516.

¹⁷П.И. Кеппен, *Крымский сборник. О древностях южного берега Крыма и гор Таврических*, Санкт-Петербург 1837, с. 83–85.

¹⁸Ф. Брун, *Материалы для истории Судеи*, Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф. Бруна (1852–1877), О. 1880, ч. 2, с. 144–145.

У Північно-Західному Причорномор'ї італійські купці утвердилися в Білгороді (Монкастро), Кілії, Вічіні та Лікостомо. Одним з раних джерел, яке засвідчує про контакти генуезців з Північно-Західним Причорномор'ям, є “Il Compaso di Navigare” – портолан кінця XIII ст. З усіх зазначених у портолані портів ґрунтовно охарактеризована Вічіна на Нижньому Дунаї¹⁹. Спираючись на нотаріальні акти Пери й Кафи та наводячи низку свідчень, І. Коновалова говорить про наявність у Вічіні італійської факторії. А в одному з неопублікованих актів міститься і пряме свідчення про наявність генуезької факторії: під 1298 р. згадується генуезький консул у Вічіні Монтано Ембріако²⁰.

Крім Вічіни, італійським мореплавцям був відомий ще один порт північно-західного Причорномор'я – Монкастро. Проте наприкінці XIII ст. він ще не відігравав важливої ролі в італійській торгівлі. В нотаріальних актах згадка про нього одинока, а в портолані кінця XIII ст. він взагалі не фігурує.

У другій половині XIII ст. ці землі були частиною улусу Ногая. Тримаючи у своїх руках реальну владу, Ногай фактично створив власний військово-політичний центр, проводив власну зовнішню політику. Ймовірно, він не тільки не чинив перепони італійській торгівлі в причорноморських портах, а й заохочував її.

Ми можемо говорити про вищу активність генуезьких купців у регіоні Північно-Західного Причорномор'я. С. Карпов зазначає, що венеційські чиновники, які керують венеційськими факторіями в Чорноморському регіоні, згадуються в книгах Великої Ради лише в 1319 р.²¹ Це не означає, що венеційці не вдавалися до спроб утвердитися в цьому регіоні. Відомо, що в 1292 р. вони відправили до Ногая посольство із завданням домовитися про умови торгівлі на підвладних йому територіях, зокрема на північно-західному березі Чорного моря. Але в суперництві між Венецією та Генуєю за гегемонію в Чорноморському регіоні венеційці зазнали поразки. Та їх факторії на західному березі Чорного моря з'явилися лише у кінці XIV ст.²²

У 50–60-ті рр. XIV ст. генуезька торгівля в дністровсько-дунайському регіоні набуває свого найвищого розквіту. Зростають нові колонії в Кілії,

¹⁹ *Il Compaso di Navigare* (Итальянская лоция Черного моря), ок. 1296 г. [в:] И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*, Москва 2000, с. 212–214.

²⁰ И.Г. Коновалова, *Итальянские купцы в Северо-Западном Причерноморье в XIII в.*, Древнейшие государства на территории СССР. Сб. науч. статей за 1987, Москва 1989, с. 306.

²¹ С.П. Карпов, *Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII–XV в.*, Москва 1981, с. 46.

²² И.Г. Коновалова, *Op. cit.*, с. 308–309.

Білгороді та Вічіні, з'являються нові – в Лікостомо, інших населених пунктах дельти Дунаю і чорноморського узбережжя до Білгорода²³.

Лікостомо відомий з морських мап та лоцій кінця XIII–XIV ст., італійських актових документів другої половини XIV ст. На відміну від Монкастро та Вічіні, Лікостомо вважався менш важливим пунктом і позначався не на кожній мапі. Довгий час в історіографії ототожнювали Лікостомо з Кілією. Припущення В. Гейда, що це два різні міста, на сьогодні знаходить документальне підтвердження у нотаріальних актах, укладених у кожному з цих міст у 60–80-ті рр. XIV ст. Але ця проблема навряд чи може вважатися остаточно розв'язаною²⁴.

Аналіз нотаріальних актів, складених у Лікостомо італійськими нотаріями в 70–80-ті рр. XIV ст., дозволяє назвати це місто своєрідною воєнно-морською базою генуезців, що називалася – *in castro Licostoms*. Все управління зосереджувалося в руках військової адміністрації на чолі з губернатором і цивільної – з консулом. Про значення Лікостомо свідчить факт призначення губернаторами представників відомих генуезьких родів, які відсутні серед посадовців Кілії. Формується враження, що Золота Орда не претендувала на Лікостомо, в протилежному випадку це б знайшло відображення у нотаріальних записках²⁵.

На думку М. Руссева, роль Лікостомо та Кілії в італійській торгівлі зростала зі все більшим освоєнням золотоординцями Монкастро та Вічіні. Ймовірно, Кілія стала на якийсь час Кафою в цьому регіоні, а Лікостомо – військовим гарантом стабільної торгівлі генуезців на Дунаї²⁶.

Таким чином, перед нами постає три варіанти взаємовідносин між золотоординцями та італійськими факторіями чорноморського регіону:

- Приазов'я, де існування італійських факторій цілком залежало від золотоординської адміністрації;
- Крим, де колонії хоч і розташовувались на території, яка належала татарським ханам, але мали певне самоврядування;
- Північно-Західне Причорномор'я, міста якого не були в повній мірі золотоординськими, хоча не виключено, що визнавали татарське політичне верховенство в регіоні.

²³ Л.Л. Полевой, *Международная черноморская торговля и социально-экономическое развитие Днестровско-Карпатских земель во второй половине XIII–XIV в. (по материалам истории товарно-денежного отношения)*, Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. [Сб. науч. трудов], Кишинев 1988, с. 12.

²⁴ Н.Д. Руссев, *На грани миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв.*, Кишинёв 2000, с. 118.

²⁵ *Ibid.*, с. 119–120.

²⁶ *Ibid.*, 122.

В усіх вищезазначених регіонах виділяються різні типи факторій (за типологією італійського дослідника П. Стрінга):

1. Відокремлене місто, укріплене поселення з правами повної екстериторіальності (Кафа, можливо, Кілія, Лікостомо).
2. Торгове поселення з лоджією, фундако, причалом і замком на території, що належала місцевому правителю з правом екстериторіальності всередині факторії і з визнанням суверенітету государя, на чий території стояла факторія (Солдайя, Чембало, Монкастро).
3. Поселення всередині іноземного міста, що не мало укріплення, торговий квартал, права якого регулювались договором з місцевим правителем (Тана)²⁷.

²⁷ Paolo Stringa, *Genova e la Liguria nel Mediterraneo. Insediamenti e culture urbane*, Genova 1982, p. 80–89.